

М. О. Ягодинська

ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті аналізуються причини інтенсивного заселення території Західного Поділля у давньоруський час.

Ключові слова: Західне Поділля, городище, поселення, давньоруська культура, садиба.

Територіально Західне Поділля займає південну, найбільш підвищену, частину Волино-Подільської височини. Подільська височина є найвищою південно-західною частиною Руської рівнини, яка на півдні межує з долиною Дніпра і Південного Бугу, на південному заході — з Молдавською височиною. На сході Поділля поступово переходить у Придніпровську височину; на північному заході воно круто обривається до Малого Полісся. Середні висоти здебільшого перевищують 300 м, досить часто сягають 400 і більше метрів [Заставний, 1996, с. 89].

Північно-східним кордоном Західного Поділля є Товтровий кряж, який бере свій початок від с. Підкамінь Львівської області, проходить через Зборівський, Збаразький, частково Підволочиський та Гусятинський райони Тернопільської області, переходить через р. Збруч на територію Хмельницької області, тягнеться через Чемеровецький та Кам'янець-Подільський райони до межиріччя Дністра та Пруту і далі у Молдову, а також відгалужується в більш східному напрямку на Вінниччину (басейн лівої притоки Дністра — р. Мурафи) [Заставний, 1996, с. 90]. Західні кордони нечіткі і можуть проходити приблизно по верхів'ях правих допливів р. Стрипи. Південною межею є долина Дністра.

В адміністративному плані Західне Поділля займає південні терени Золочівського і Бродівського районів Львівської області, Зборівський,

Козівський, Тернопільський, Терехівський, Чортківський, Гусятинський, Заліщицький, Борщівський, частини Збаразького, Підволочиського та Бучацького районів Тернопільської області та Чемеровецький, Кам'янець-Подільський і частину Городоцького районів Хмельницької області. Загальна площа становить 14 тис. м² [Фізико-географическое..., 1968, с. 187—188; Геренчук, Койнов, Цись, 1964, с. 79].

За типами місцевості регіон поділяється на чотири фізико-географічні райони або природні ландшафти зі своєю геоморфологією: Вороняки, Тернопільське плато, Товтровий кряж та Західно-Подільське Придністров'я.

Перший фізико-географічний район — Вороняки знаходиться на північно-західній межі Західного Поділля, простягається із заходу на схід від Гологорів до Кременецького кряжу. Межа з Гологорами на заході проходить по долині р. Золочівка, зі сходу — по долині Ікви. Південна границя проходить від Помор'я на Зборів, Залізці, Новий Олексинець.

Підвищений масив Вороняки є частиною головного вододілу між Прип'яттю, Західним Бугом та Дністром. Західний Буг і Серет перерізують вододіл і утворюють наскрізні долини загального напрямку з північного заходу на південний схід. Вороняки поступово понижуються на південь, у бік Тернопільського плато, річкові долини та яри якого характеризуються більш спокійними обрисами.

Тернопільське плато — найбільш рівнинна частина області — простягається від Подільської горбистої гряди на заході, від Вороняків на південь до початку чітко вираженого схилу у бік Дністра (умовна лінія Зборів — Тернопіль — Гримайлів — Хоростків — Бучач — Зборів) [Свинко, 2007, с. 83]. У рельєфі переважають плоскі, іноді

хвилясті межиріччя з глибокими малогумусними та опідзоленими чорноземами і широкі, пологі долини річок, балок та ярів із лучно-чорноземними ґрунтами [Геренчук, Койнов, Цись, 1964, с. 192—193]. Коливання відносних висот не перевищує 15—20 м. Навіть долини більших річок Стрипи, Серету та Збруча врізані лише на 40—60 м.

Наступний природний район — Товтровий кряж (бар'єрний риф неогенового моря) має середню ширину 10—12 км (біля Збаража — понад 20 км) і довжину 200 км у сукупності з Авратинською височиною, яка знаходиться в північній частині Західного Поділля і є вододілом для головних річок Волині та Західного Поділля — Прип'яті, Південного Бугу та Дністра. Товтровий кряж являє собою своєрідний ланцюг із відокремлених між собою високих пагорбів, які мають плоскі та скелясті вершини. Абсолютні висоти пагорбів складають 400—436 м над рівнем моря [Ситник, 2002, с. 12], відносні — 50—60 м [Свинко, 2007, с. 85]. Рифова грядка бере початок біля с. Підкамінь Львівської області і тягнеться в напрямку Збаража, Скалата, Крутилова, Іванківців, Закупного, Черча, Гуменців, Врублівців, до межиріччя Прута і Дністра й далі за Дністер [Геренчук, 1980, с. 9]. Найбільш живописна частина Подільських Товтр з крутими високими схилами, урвищами, виходами вапняків, вкриті густими грабово-буковими лісами з рідкісною ендемічною та реліктовою рослинністю, унікальними мінеральними водами називається Медоборами. Вона розташована у середній течії р. Збруч на межі Гусятинського району Тернопільської області та Чемеровецького і Городоцького районів Хмельницької області. Товтри характеризуються перегнійно-карбонатними ґрунтами. На пологіх схилах поширені опідзолені чорноземи, у міжтовтрових пониженнях — глибокі малогумусні чорноземи. Клімат тут вологий і відносно прохолодний.

Західно-Подільське Придністров'я займає південний схил Подільського плато від широти Бучач — Чортків — Смотрич на півночі до долини Дністра на півдні й від устя Стрипи на заході до Товтрової гряди на сході, що закриває регіон Середнього Подністров'я від північних вітрів [Геренчук, 1980, с. 9]. Границя між Тернопільським рівнинним районом та Західно-Подільським Придністров'ям проходить у долинах меридіональних приток Дністра — Стрипи, Серета, Нічлави, Збруча, Смотрича [Строцен, 2008, с. 20]. Долини рік мають каньйоноподібний характер із врізаними меандрами. Вони врізані в плато на 120—170 м, мають скелясті, часто залісненні схили, дуже вузькі заплави і тераси, які ширшають лише на внутрішніх вигинах меандрів [Свинко, 2007, с. 85]. Завдяки глибоким долинам, у Придністров'ї сформувалася особливо теплий клімат, який дозволяє вирощувати теплолюбиві рослини [Геренчук, 1980, с. 64]. Сума активних температур складає 2500—2800°, середня температура на 0,5—0,7° вища ніж у центральному районі, безморозний

період триває 160—165 днів, опадів випадає 520—590 мм за рік.

Західно-Подільське Придністров'я охоплює південну частину Бучацького та Борщівського адміністративних районів, невелику південну частину Чортківського району, весь Заліщицький район Тернопільської області, Кам'янець-Подільський та частково Чемеровецький райони Хмельницької області.

Територія Західного Поділля розташована у помірному поясі. Його радіаційний режим залежить від висоти сонця, тривалості дня та сонячного саява, пов'язаних із географічною широтою [Свинко, 2007, с. 102]. Оскільки територія видовжена з півночі на південь, північна частина Західного Поділля прогрівається менше, а південна — більше.

Територія Західного Поділля вкрита густою сіткою більших та менших річок із притоками (0,75—1,5 км на 1 км²) [Заставний, 1996, с. 130] і належить до басейну середнього Дністра. Течія його лівих приток (Серет, Збруч, Стрипа, Нічлава, Смотрич, Ушиця) чітко спрямована з півночі на південь. У живленні річок басейну Дністра велику роль відігравали джерела, з яких бере початок переважна більшість річок. Загальний напрям допливів Дністра та їх долин із півночі на південь обумовлює формування ґрунтового покриву та рослинності, які групуються у вигляді меридіонально витягнутих смуг [Строцен, 2008, с. 21], підвищує роль західних та східних експозицій схилів, захищених від сильних наскрізних вітрів, що дмуть вздовж глибоких каньйоноподібних долин [Физико-географическое..., 1968, с. 196]. Численні допливи головних лівих приток Дністра також обумовлюють появу багатьох зручних для життя і захисту від ворогів та для ведення сільськогосподарства мисоподібних терас і пагорбів. Найбільші ріки Західного Поділля — Дністер, Серет, Збруч, а можливо, і Стрипа, у давньоруський період були судноплавні.

Крім того, тут знаходяться найбільш родючі чорноземи України. Подібні плодородні ґрунти мають місце лише на Придніпровській височині, а також на Лівобережжі Дніпра [Заставний, 1996, с. 149].

На території Західного Поділля материнською породою для ґрунтів є четвертинні леси та лесовидні суглинки. Частина ґрунтів сформована на вапняках, а в долинах річок та балок — на алювіальних та делювіальних відкладах різного складу. На лесах і лесовидних суглинках утворилися різні типи чорноземних і сірих лісових ґрунтів, на твердих карбонатних породах (вапняках) — перегнійно-карбонатні, а в долинах річок і на днищах балок — чорноземно-лучні, лучні, лучно-болотні, болотні та торфові ґрунти [Свинко, 2007, с. 124].

Таким чином, на Західному Поділлі, яке згідно з фізико-географічним районуванням відноситься до лісостепової зони, сформувалися виключно сприятливі умови для проживання та господарювання людини — поєднання лісових

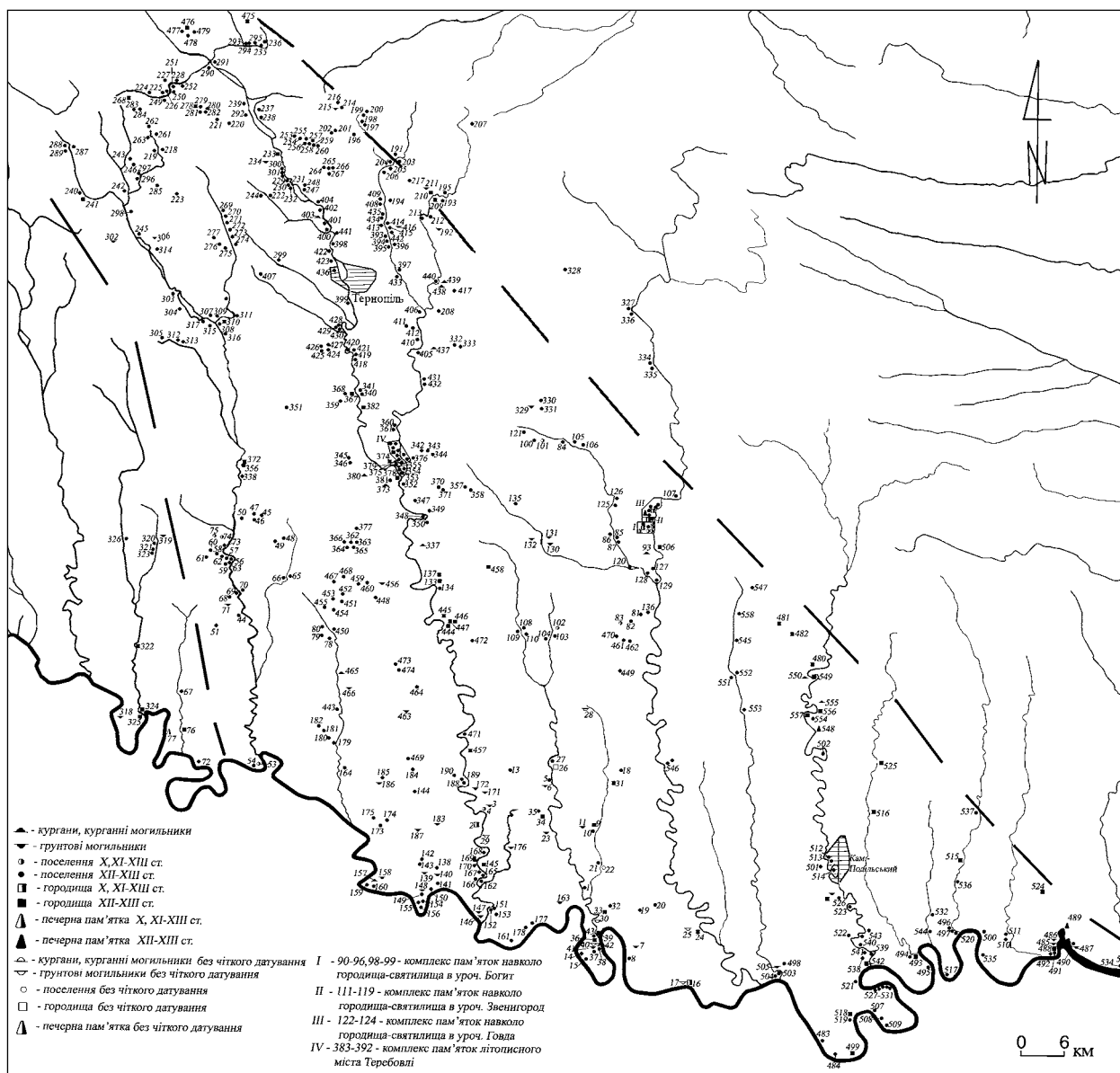

Рис. 1. Давньоруські пам'ятки Західного Поділля X—XIII ст.

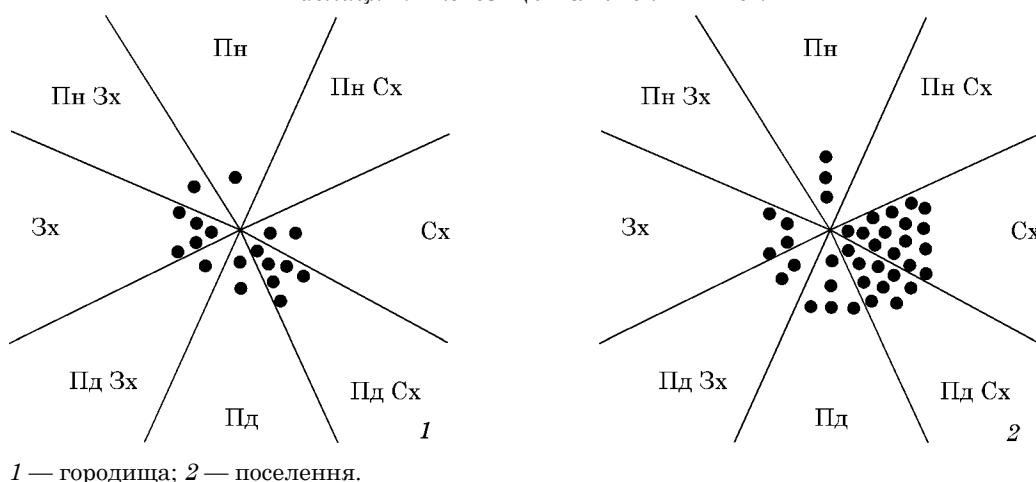
та степових ландшафтів, чергування височин із низовинами при переважанні височин, відсутність різких кліматичних контрастів, зосередження приблизно 70 % родючих ґрунтів [Заставний, 1996, с. 180], достатня водозабезпеченість.

Саме це обумовило наявність великої кількості пам'яток, у тому числі й давньоруського часу. На сьогодні, у Західному Поділлі відомо 556 пам'яток X—XIII ст. (рис. 1). Це 60 городищ, 422 поселення, 69 могилиників і 5 скельних сакральних пам'яток. Розподіляючи їх згідно фізико-географічного районування, ми отримуємо наступну картину. Найбільша їх концентрація на території Західно-Подільського Придністров'я (206). Тут добре поєднуються зручні для ведення сільського господарства трохи підвищені над долинами річок перші надзаплавні тераси з високими обривистими меандро- та мисоподібними берегами Дністра та його головних допливів — Серета, Стрипи, Нічлави, Збруча і Смотрича, що й обумовило

будівництво давньоруських твердинь — городищ, які захищали територію Західного Поділля з півдня. Пізніше, в період польського панування, ту ж функцію виконували кам'яні замки, побудовані на переважній більшості вищезгаданих городищ. Поруч із городищами (28) на зручних терасах розташовані поселення (137). В комплексі з городищами й поселеннями виступають курганні (2) та ґрунтові (36) могилиники, інколи і печерні сакральні пам'ятки (3). На другому місці за кількістю пам'яток знаходиться Тернопільське плато (204): городищ — 12, поселень — 176, могилиників — 16. На території Товтрового кряжу відомо 99 давньоруських пам'яток: 15 городищ, 71 поселення, 11 могилиників і 2 печерні пам'ятки. Найменше пам'яток фіксується в північно-західній частині Західного Поділля — Вороняках (47): 5 городищ та 42 поселення.

Окремо необхідно зазначити, що Західне Поділля поділяється рікою Збруч на 2 части-

Таблиця 1. Експозиція пам'яток X—XI ст.

ни — західну (Тернопільська область) та східну (Хмельницька область). Рельєф Тернопільщини більш розчленований, горбистий і зручніший для будівництва оборонних споруд. Цей фактор пояснює більшу ніж у 2,5 рази кількість городищ на Тернопільщині (45). На східній території Західного Поділля їх зафіксовано лише 15. Локалізовані вони переважно на горбах Товтровою кряжу та в нижній течії приток Дністра Жванчика, Смотрича, Мукші, на високих скелястих берегах. Про цю відмінність писав ще Є. Сіцінський на початку XX ст. [Сіцінський, 1927, с. 5].

Давньоруські пам'ятки представлено городищами, поселеннями і могильниками, які датуються X—XI та XII—XIII ст.

X—XI ст. датовано 86 городищ та поселень. З них городищ — 24 (20 з яких продовжили існувати у XII—XIII ст. і 5 дали початок літописним містам — Микуліну, Теребовлі, Збаражу, Моклекову, Бакоті).

Переважна більшість городищ розміщалися на високих, добре захищених мисах (15), переважно південної (південної, південно-східної, південно-західної) експозиції (10), рідше — західної (4), східної (3), північно-північно-західної (2), обмежених стрімкими схилами глибоких ярів, по дну яких часто текли ріки та струмки (табл. 1).

Площа городищ коливається від 0,6 до 10,5 га. За площею вони поділяються на малі (до 1 га включно) — 7 пам'яток, середні (більше 1 га — 2 га) — 3, великі (більше 2 га) — 9.

По краю городища були укріплені валом або ескарпом, з напольної сторони — кількома рядами валів та ровів, часто використовуючи оборонні споруди ранньозалізного часу. Малі городища мали 1 вал (3 пам'ятки) або 2 вали (1): середні — 1 вал в одному випадку і 3 вали в двох випадках; великі городища — 1 вал (1 пам'ятка), 2 вали (2), 3 вали (1), 4 вали (4); складну систему оборони з 8 валів — 1 городище.

У період польської експансії, починаючи з XIV ст., таке зручне оборонне становище було відповідно поціноване і на території давньоруських городищ споруджені дерев'яно-земляні та кам'яні

замки. Яскравим прикладом є дитинець літописної Теребовлі, який розміщувався на високому корінному мисі правого берега р. Гнізна та лівого берега р. Печенія. Мис має в плані видовжену клиноподібну форму зі значним природним пониженням у південній частині (рис. 2, 1). Городище займає найбільш вузьку частину мису і захищене з напольної сторони рядами валів та ровів (4 вали і 5 ровів), де суто давньоруськими були перший та другий вали (рис. 2, 2). У чотирьох випадках городища розміщені на вершинах високих пагорбів або плато. Але й тоді будовався основний, часто кільцевий вал, підсилений 1—4 валами з напольної сторони (Старий Збараж, ур. Бабина Гора; Старий Збараж, ур. Замкова Гора) (рис. 3).

Таким чином, городища X—XI ст. за місцем розташування можна віднести до мисового типу городищ або, за типологією П.О. Раппопорта, до 1 типу (городища з плануванням оборонних укріплень, які повністю повторюють особливості рельєфу місцевості) [Древняя Русь, 1985, с. 39].

Топографія поселень X—XI ст. була різноманітнішою. Всього проаналізовано 67 поселень цього періоду, з них 53 продовжували існувати у XII—XIII ст. Майже 42 % розміщуються на високих або низьких мисах (Теребовля, ур. Черпало) південної — південно-східної експозиції (21 %), східної та північної (7 %), західної (3,5 %). 28 % поселень знаходяться на високих берегах рік, що переходять у плато південної (10 %) та східної (26 %) експозиції. Переважно це стосується поселень Середнього Придністров'я, для якого характерні глибокі каньйоноподібні долини рік. Також це стосується поселень, які відігравали роль посаду для городищ і знаходились з напольної сторони (Теребовля, ур. Замкова Гора (городи); Крутилів, ур. Замчище тощо). Частину поселень (45 %) розташовано на невисоких, часом підвищених мисоподібних берегах рік та струмків (1—3 надзаплавні тераси) переважно південно-східної — південно-західної експозиції (13 %), східної (13 %), західної (7 %), дуже рідко — північної (3,5 %) експозиції (Крутилів II, ур. Бабина Долина) (рис. 4; табл. 1).

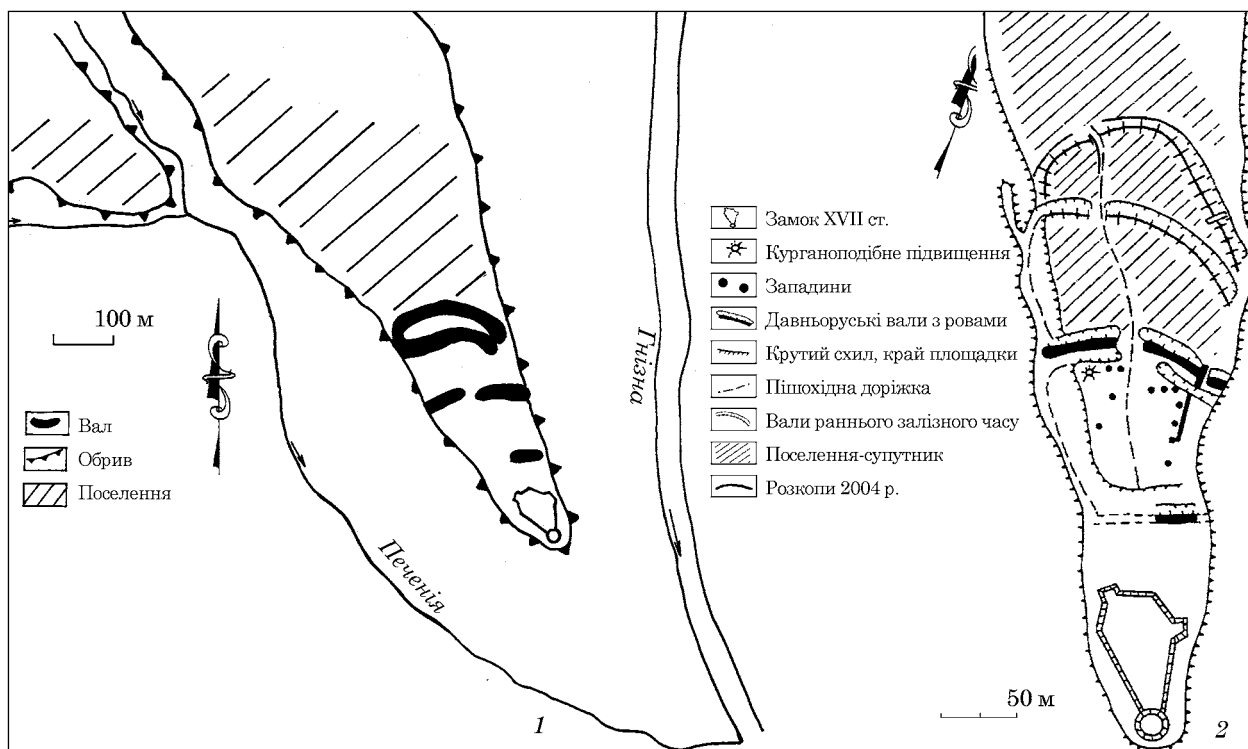
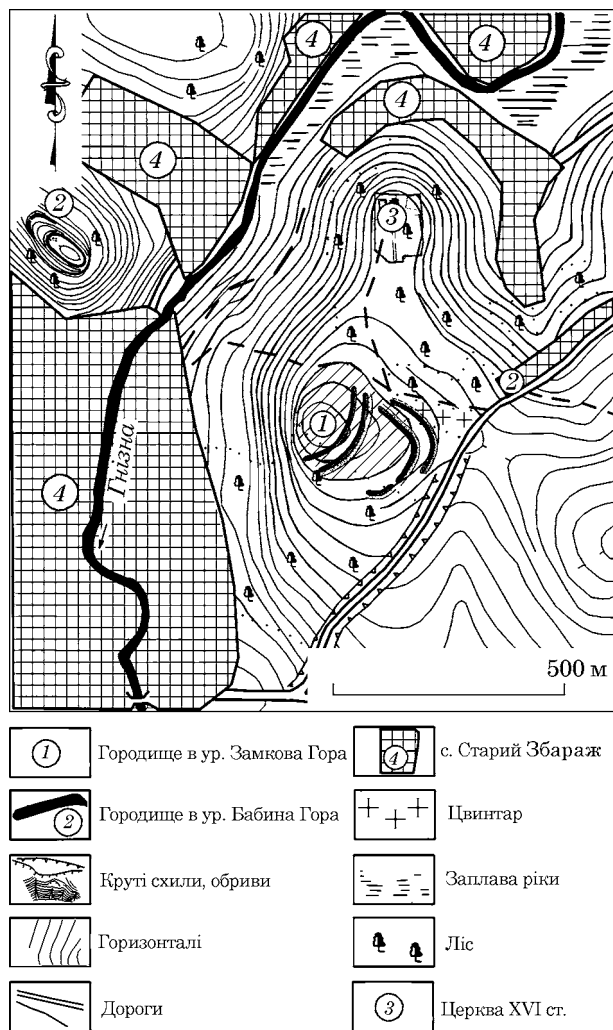

Рис. 2. Літописна Тербовля: 1 — картосхема розміщення дитинця та головних поселень-супутників; 2 — план городища

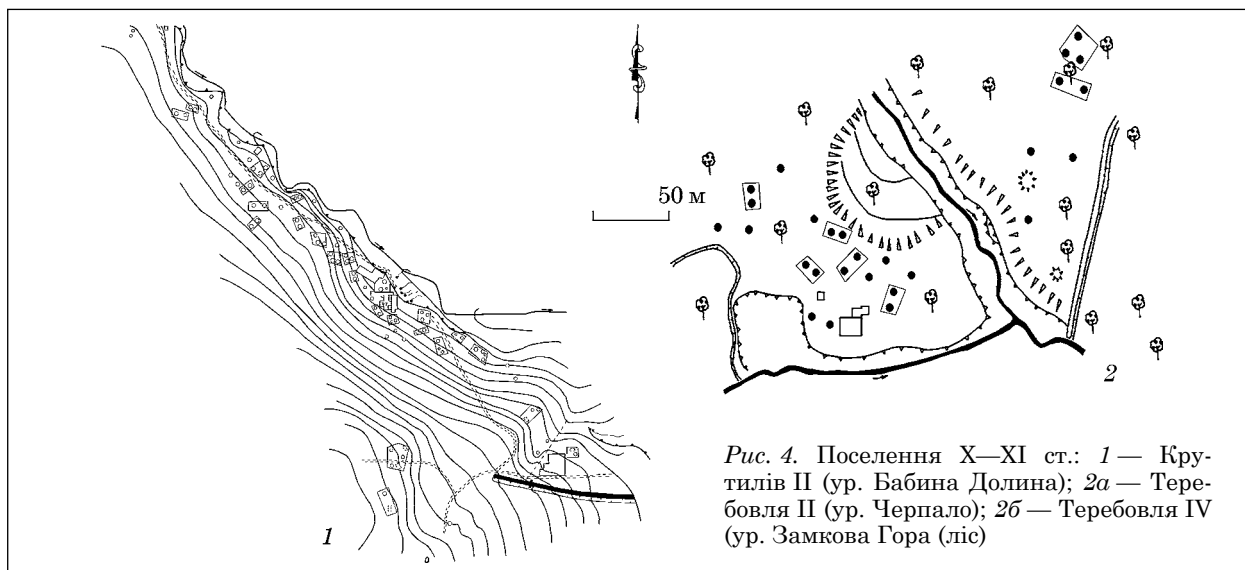

За площею поселення поділяються на малі (площа до 1 га) — 23 пам'ятки, що складає 34 %, середні (від 1 до 2 га) — 17 (майже 9 %), великі (більше 2 га) — 27 або ж 40 %. Загалом площа поселень коливається від 0,01 до 23 га.

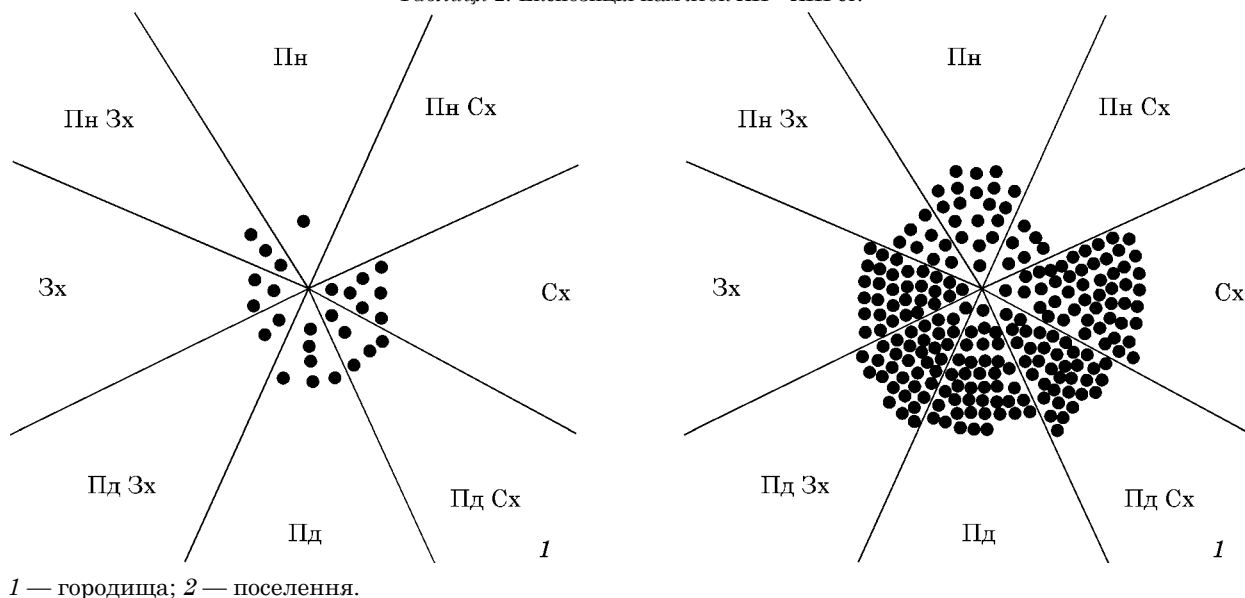
У XII—XIII ст. кількість пам'яток різко збільшується (у 4 рази). Їх вже стало 357, з них 35 городищ (статистично опрацьовано 30 городищ) та 322 поселення. Ця кількість стосується лише городищ і поселень виключно XII—XIII ст. Крім того, продовжували існувати 67 городищ і поселень, що почали своє функціонування у X—XI ст. Городищ з культурним шаром суто XII—XIII ст. нараховується 35, з них мисове розміщення мають 14 (40 %) (південна — південно-східна експозиція — 35 %, західна — північно-західна — 35 %, східна — 30 %), 5 (14 %) розміщалися на високих плато або вершинах високих пагорбів (3 — західної та південно-західної експозиції, 1 — східної, 1 — північної), 3 (8,5 %) — на низьких мисоподібних берегах рік (Городище I, ур. Бозок; Устя VI, ур. Над Темником) (табл. 2), 2 (5,5 %) — у долинах рік Серет (Семенів I, ур. Замчище) та Стрипа (Надрічне I). Часто поселення розташовані безпосередньо за валами городищ.

За розмірами вони поділяються на малі (до 1 га включно) — 17 (48,5 %), середні (від 1 до 2 га включно) — 4 (11 %), великі (більше 2 га) — 9 (26 %). Мисові городища були захищені ескарпа-

Рис. 3. Ситуаційна схема складових літописного Збаража: 1 — дитинець городища в ур. Замкова Гора; 2 — городище в ур. Бабина Гора; 3 — церква XVI ст., ур. Монастирьок

Таблиця 2. Експозиція пам'яток XII—XIII ст.

ми по периметру та кількома рядами валів (від 1 до 5) (Мухкатівка I) з напольної сторони. Городища, розташовані на високих берегах чи плато або ж у долині рік, мали лише по одному, часто кільцевому валу. Оборонна система у малих городищ найбільш примітивна — 1 вал або кільцевий або дугоподібний (16 пам'яток), в одному випадку — 2 вали. Виділяються городища з площею 0,15—0,35 га. Всі вони малі по одному валу (Устя VI, Надріччя I, Ніще I, Городище I, Вовківці I). Це могли бути або укріплені боярські садиби або залишки сторожових городищ. За мінімальну площу укріплених боярських садиб була взята площа в 0,2 га (за А.В. Кузою [Куза, 1989, с. 41]). Городища Устя VI та Надріччя I можна кваліфікувати як типові боярські садиби розміщені по берегах судноплавних рік — в одному випадку на низькій надзаплавній терасі Дністра, в другому — на великій доні в заплаві р. Стрипа. Городища Ніще I та Городище I за своїм розташуванням скоріш за

все є сторожовими фортецями. Городище Ніще I (біля с. Ніще Зборівського р-ну Тернопільської обл.) знаходиться на вододілі Дністра та Західного Бугу, на вершині гори Хомець, яка має висоту 418 м над рівнем моря. Городище в с. Городище Козівського р-ну Тернопільської обл. (пам'ятка Городище I), про яке в свій час згадував П.О. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 19] теж займає вершину високого пагорба висотою 365 м над рівнем моря.

Середні за розміром городища мають 1 вал в одному випадку, 2 вали в одному випадку та 5 валів також в одному випадку. Великі городища мають 1 вал у 2 випадках, 3 вали — у 3, 4 вали — у 1. Площа городищ коливається від 0,24 до 10 га.

Якщо кількість городищ збільшилася лише у 1,8 рази, порівняно з попереднім періодом, то кількість поселень XII—XIII ст. збільшилась майже у 5 разів. Різке збільшення населення, а відтак і поселень, можна пояснити кількома чинниками, передусім зміною кліматичних

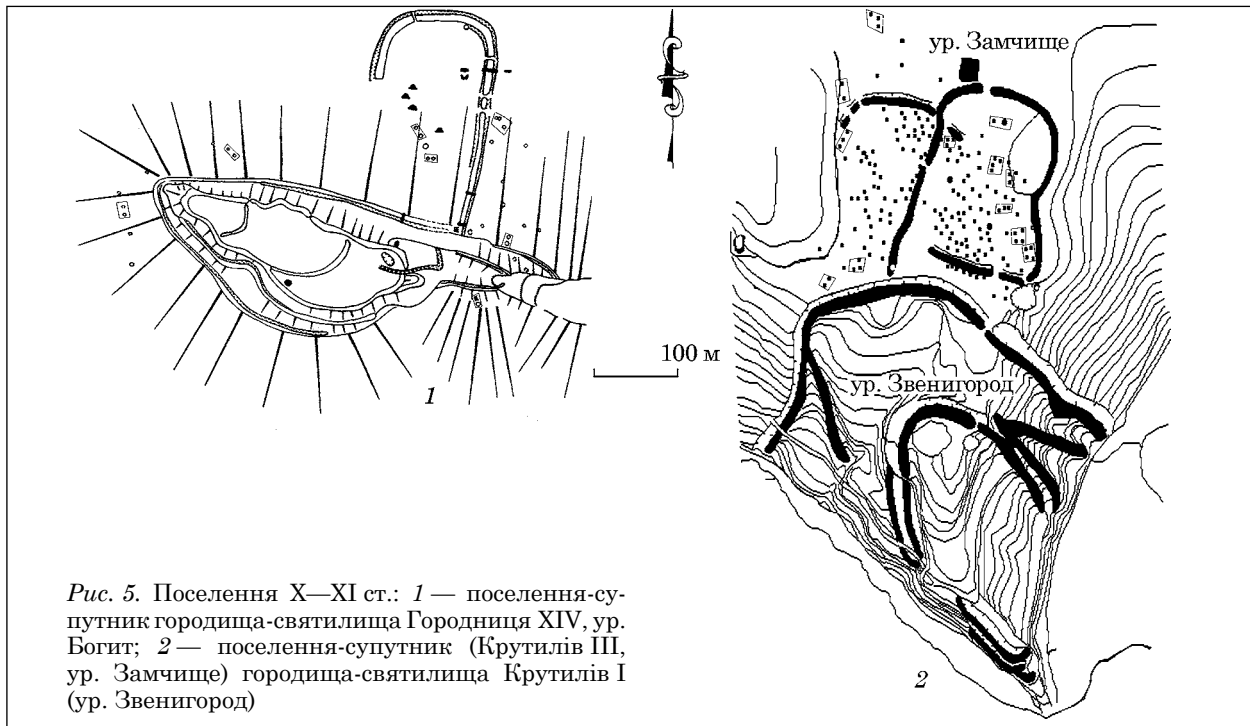

Рис. 5. Поселення X—XI ст.: 1 — поселення-супутник городища-святилища Городниці XIV, ур. Богит; 2 — поселення-супутник (Крутилів III, ур. Замчище) городища-святилища Крутилів I (ур. Звенигород)

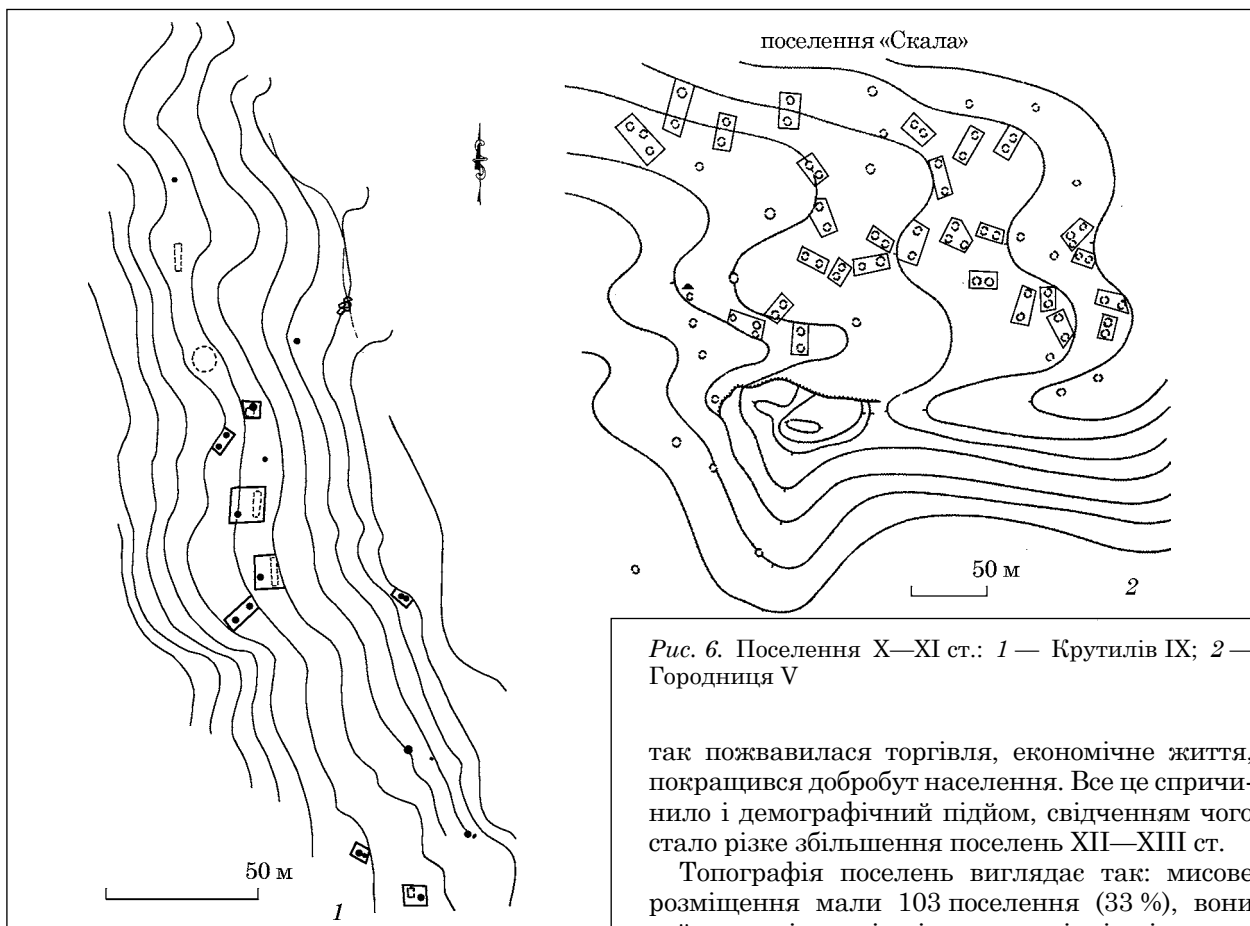

Рис. 6. Поселення X—XI ст.: 1 — Крутилів IX; 2 — Городниця V

умов. Цей період характеризувався потеплінням, збільшенням вологості, відсутністю великих неврожаїв і голодоморів [Томашевський, 2003, с. 10]. Покращення кліматичних умов дозволило вирощувати більші врожаї (максимум потепління спостерігався в 1200—1250 рр.), від-

так позвинулася торгівля, економічне життя, покращився добробут населення. Все це спричинило і демографічний підйом, свідченням чого стало різке збільшення поселень XII—XIII ст.

Топографія поселень виглядає так: мисове розміщення мали 103 поселення (33%), вони займали південні, південно-західні, південно-східні схили мисів у 36%, східні — у 20% випадків, північно-західні, північно-східні схили — у 11% випадків, західні схили — у 9%. У 21% випадків експозиція поселень не визначена. На плато або на високому березі рік знаходилося 39 поселень (12%), на плато — 23 посе-

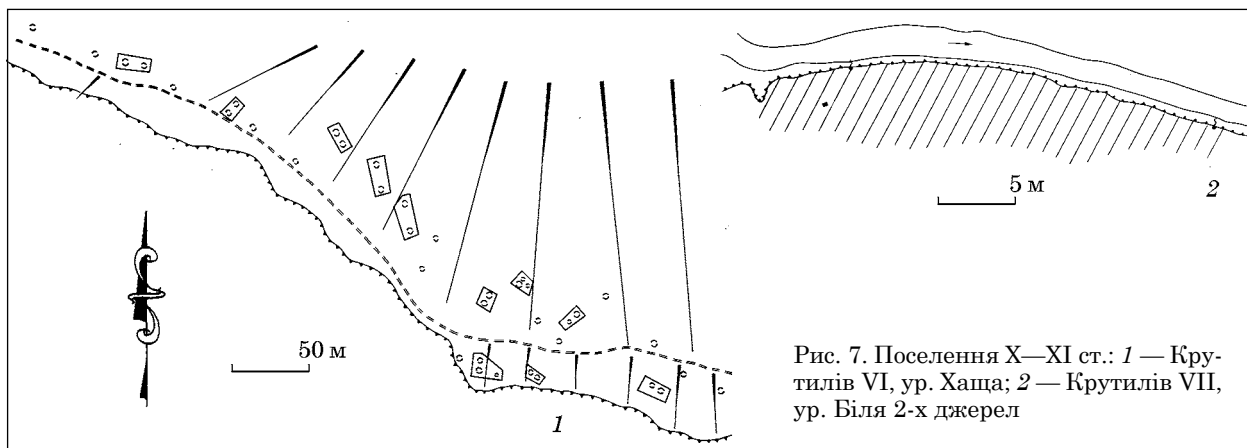

Рис. 7. Поселення X—XI ст.: 1 — Кручтилів VI, ур. Хацца; 2 — Кручтилів VII, ур. Біля 2-х джерел

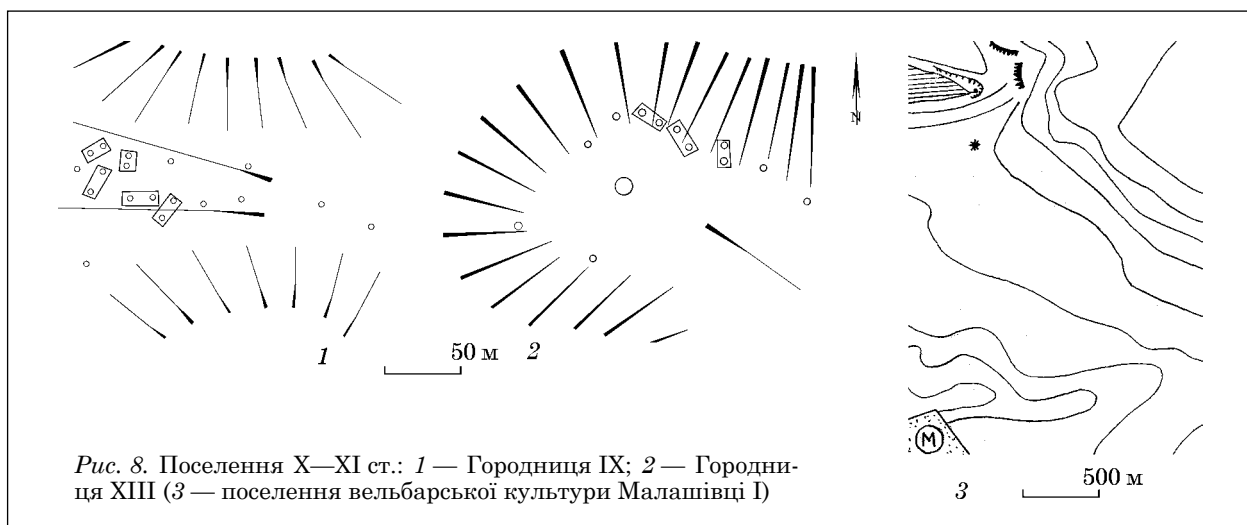

Рис. 8. Поселення X—XI ст.: 1 — Городниця IX; 2 — Городниця XIII (3 — поселення вельбарської культури Малашівці I)

лення (59 %), південну (південну, південно-східну) експозицію мали 13 % поселень, західну — 13 %, східну — 10 %, північну — 5 %. На першій—другій надзаплавних терасах рік та струмків розташовано 180 (56 %) від загальної кількості поселень. З них 45 (25 %) мало південну, південно-східну, південно-західну експозицію; 20 (11 %) — східну; 16 (9 %) — західну і 17 (9 %) — північну експозицію (табл. 2). Нажаль, для 89 поселень, що складає 49 % поселень, розташованих на першій—третьій надзаплавних терасах, не визначено експозиції схилів.

Статистично опрацьована площа 192 поселень. Малі за площею поселення склали 48 % (92), середні — 22 % (43), великі — 30 % (57). Серед малих поселень, що, як відомо, мають площу до 1 га, виділяються мініатюрні (на кілька сімей) площею до 0,5 га — 64 пам'ятки (70 %) і серед них на одну садибу (на одну—дві сім'ї площею до 0,10 га) — 12 пам'яток (13 %) (табл. 3).

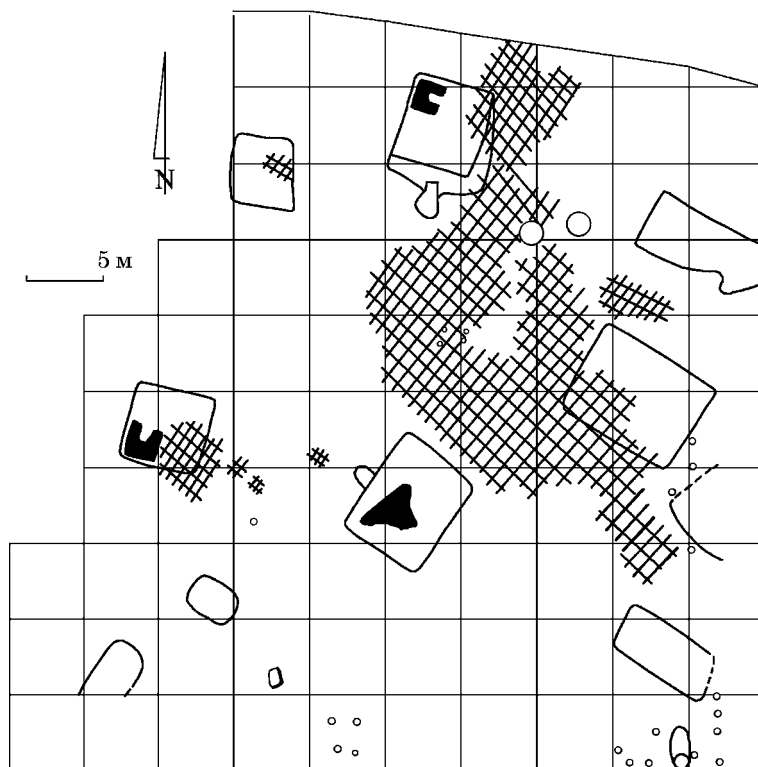

Рис. 9. План садиби ремісника біля с. Кручтилів Гусятинського р-ну (ур. Бабина Долина)

Б.О. Тимошуком, І.П. Русановою, Л.П. Михайлиною [Михайлина, 2007, с. 49].

Автором досліджувалися літописні міста Теревовля [Ягодінська, Виноградська, 2003], Збараж [Ягодінська, 2010], в співавторстві з І.П. Русановою, Б.О. Тимошуком, І.О. Гаврітухіним святилища Звенигород [Ягодінська, 2001; Ягодінська, 2002], Богит, Говда з округами [Ягодінська, 2009]. Тут знайдено 12 поселень, які зафіксовані за западинами. Серед них виділяються малі поселення — Крутилів V (ур. Стадна II: 6 западин, площа 0,28 га), Крутилів VII (ур. Біля 2-х джерел: площа 0,3 га) (рис. 7, 2), Крутилів IX (ур. Біля Санаторія: 16 западин, площа 0,91 га) (рис. 5, 1), Городниця IX (18 западин, площа 0,9 га) (рис. 8, 1), Теревовля IV (ур. Замкова гора (ліс): 17 западин, площа 1,0 га) (рис. 4, 2б); середні — Городниця XIII (ур. Богит: 12 западин, площа 1,7 га) (рис. 8, 2), Теревовля II (ур. Черпало: 22 западини, площа 1,12 га) (рис. 4, 2а); великі — Городниця XIV (ур. Богит: 22 за-

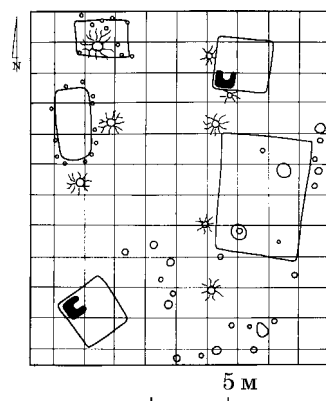

Рис. 10. План садиби на поселенні Крутилів III (ур. Замчище)

падини, площа 2,25 га) (рис. 5, 1), Крутилів VII (ур. Хаща: 38 западин, площа 2,4 га) (рис. 7, 1), Крутилів II (ур. Бабина Долина: 79 западин, площа 3,6 га) (рис. 4, 1), Крутилів III (ур. Замчище: 112 западин, площа 11,0 га) (рис. 5, 2), Крутилів IV (ур. Стадна I: площа 23,43 га), Го-

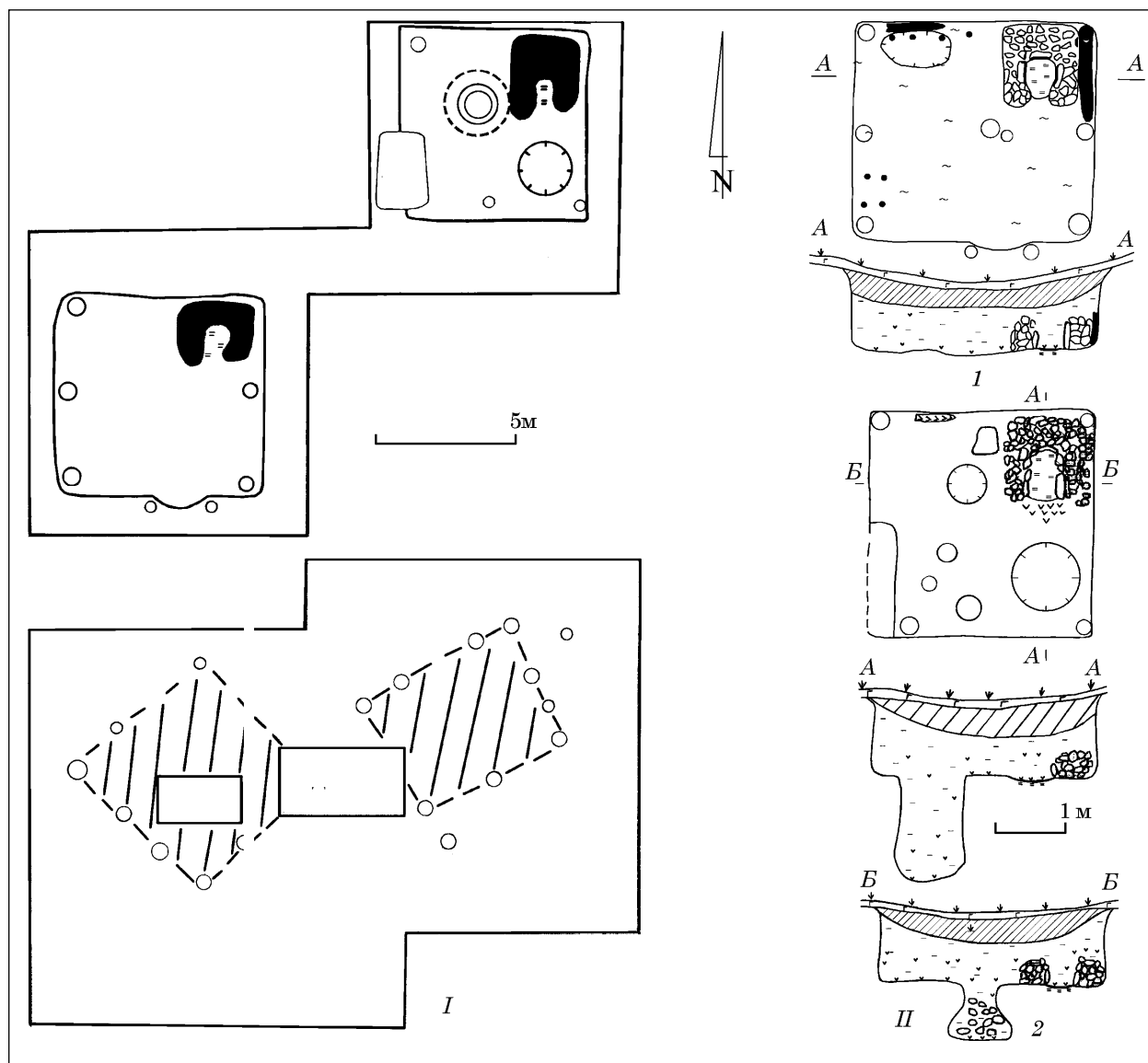

Рис. 11. Садиба на поселенні Теревовля II (ур. Черпало). I — план садиби; II — житла: 1 — 1, 2 — 2

родниця V (ур. Скала: 89 западин, площа 8,3 га) (рис. 6, 2). На таких поселеннях можна ще до початку досліджень виділити садиби, розраховані на 1—2 сім'ї (рис. 4—8). Автором досліджено три садиби на поселеннях Крутилів II (рис. 9), Крутилів III (рис. 10) та Теребовля II (рис. 11). Всі вони належали до поселень-супутників городищ. Площа садиб складала відповідно 900, 460 і 30,4 м². Тенденція до виділення малих сімей простежується з X—XI ст. Вона зафіксована і на Буковині. У XII—XIII ст. ця тенденція посилилася, про що свідчить значний відсоток мініатюрних поселень.

Велика площа поселень пояснюється кількома чинниками. Передусім великі поселення з насиченим культурним шаром — залишками ремісничої діяльності, шлаками, фрагментами скляних браслетів, уламками залізних предметів тощо свідчать про те, що вони скоріш за все були посадами або поселеннями-супутниками городищ (Устя VII, Крутилів III, Крутилів IV, Семенів V), розташовувались на великих водних артеріях, які у давньоруський період були судноплавні (по Дністру — Зелений Гай V, Заліщики III; по Гнізні та її притоці Гніздичній — Лозова I, Дичків I, Дубівці II, Стегниківці I, Кобилля VI, Кобилля IX; по Стрипі — Рукомиш IV, Переволока III—V, Старі Петляківці II—III; по Серету — Серетець I, Серетець IV, Долина V, Залав'є I, Мишковичі IV, Джурин I, Нагірянкa II, Товстенке I, Настасів V, Настасів VII тощо) і могли виконувати функцію факторій. Не можна виключати ще один фактор. Всього зафіксовано 48 поселень з площею понад 2 га. З них 15 (31 %) — монокультурні (давньоруські), інші — багатопарові. Під час розвідок визначалася загальна площа. Можливо, давньоруська частина займає меншу площу загального поселення, що можна визначити лише після його повного дослідження. Серед поселень із площею понад 10 га немає монокультурних поселень давньоруського часу.

Таким чином, територія Західного Поділля мала сприятливі чинники для його активного заселення в давньоруський час (X—XIII ст.). Пам'ятки розташовані переважно на зручних мисових підвищеннях берегів рік та струмків. Особливо активно цю територію стали освоювати у XII—XIII ст. Поселення переважно локалізовані поблизу городищ. Вони мали садибну забудову. Садиби склалися з одного — двох жител та комплексу господарських будівель і ям. Житлами в X — першій половині XII ст. переважно були землянки чи напівземлянки каркасно-стовпової конструкції, з печами-кам'янками переважно в північному (з варіантами) куті. Одним із елементів житла могла виступати господарська яма-погріб. Для XII—XIII ст. характерні наземні будинки на підклятиях каркасно-стовпової та зрубною конструкції переважно з глинобитними печами.

Геренчук І.К., Койнов М.М., Циць П.М. Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів. — Львів, 1964.

Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985.

Заставний Ф.Д. Фізична географія України. — Львів, 1996.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. — М., 1989.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—IX ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв. — Л., 1967.

Свинко Й. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан. — Тернопіль, 2007.

Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. — Вінниця, 1927. — Ч. 1.

Ситник О. Середній палеоліт Поділля. — Львів, 2000.

Строценъ Б. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008.

Строценъ Б.С., Ягодина М.О. Давньоруське житло із поселення біля с. Малашівці // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. — Тернопіль, 1997. — С. 84—92.

Томашевський А.П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 4—26.

Физико-географическое районирование Украинской ССР. — К., 1968.

Ягодина М.О. Городища-святилища на Збручі (з історії досліджень) // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. — Ojcow, 2001. — S. 247—263.

Ягодина М.О. Жертовні споруди зі Звенигородського городища-святилища // МДАПВ. — 2002. — Вип. 8. — С. 169—174.

Ягодина М.О. Давньоруські житла Західного Поділля // Фортеця: Зб. заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка. — Львів, 2009. — С. 291—301.

Ягодина М.О. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) // Наук. зап. Націон. заповідника «Замки Тернопілля». — Збараж, 2010. — № 1. — С. 92—96.

Ягодина М.О., Виноградська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теребовля Тернопільської області та його околиці у 2002 році // АБУ 2001—2002 рр. — 2003. — С. 299—302.

М. А. Я г о д и н с к а я

К АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТЕ ЗАПАДНОГО ПОДОЛЬЯ

В статье рассматривается природно-географическая характеристика Западного Подолья, анализируются причины интенсивного заселения территории Западного Подолья в древнерусское время, соотношение городищ и поселений в X—XI и XII—XIII вв.

М. О. Я г о д и н с ' к а

TO THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF WESTERN PODILLYA

This article gives natural and geographical description of Western Podillya. This article is analyzed the reasons of the intensive settling of territory of Western Podillya in Old Russian time, correlation of sites of ancient settlement and settlements in X—XI and XII—XIII of item.